

КОНЦЕПТ “ВОДА” В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

Резюме

Одухотворивши природу, українці уклали своєрідний кодекс етноморалі. Цей кодекс, реалізуючись у певних концептах, є культурологічною схованкою, в якій зберігається народна пам'ять і народний дух.

Ключові слова: концепт, замовляння, фольклор, ментальність.

Summary

Having spiritualized the nature, Ukrainians compiled the original code of ethnomorals. This code, realizing itself in some definite concepts, is a cultural shelter where people's memory and people's spirit are being kept.

Key words: concept, incantation, folklore, mentality.

Наукова потреба у вивченні національно-духовного навантаження слова продиктована загальною девальвацією слова як засобу збереження внутрішнього світу людини, як найголовнішого чинника духовних контактів. “Через мову дух животворить, щоб людина мала можливість пізнати цей світ, створити його ідеальну модель із метою поширення та розгортання своєї діяльності у ньому” [1:17]. Упродовж тривалого часу виникали різноманітні концепції, що так чи інакше пояснювали природу мови. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження в середньовічну добу, коли наука і культура розвивалися в лоні християнства. Найповніше зв'язок мови і духовності досліджено В.Гумбольдтом: “Мова — це не просто, як інколи вважають, відбиток ідей народу, оскільки багатство його знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від нього ідей; мова — це об'єднана духовна енергія народу...” [2:213]. Зростання національної свідомості в Європі в першій половині ХХ ст. знаходилося під впливом ідей Гердера і Ріхта, які поклали початок концепції національної самобутності. Гердер започаткував вивчення народних традицій, що відтворюються в мові, релігії, сімейних звичаях тощо з метою стимуляції розвитку самоідентифікації народу як єдиного органічного цілого, поза яким окрема людина ніщо. У руслі цих ідей представники європейського романтизму для обґрунтування ідей та пошуку “душі народу” зверталися до фольклору та народних традицій. До Гумбольдтового вчення приєднується геніальний О.О. Потебня і виводить з мови єдність народного духу.

Українське мовознавство діаспори продовжило традиції вивчення націологічних проблем. Так, Є.Онацький, підкреслюючи риси українців, зауважив, що найяскравіше ці риси виявляються в естетиці українського народного життя й обрядовості [3:5-6]. Б.Цимбалістий визначає національний характер як “характер правду, в якому є різні об’єкти, але попри те, може існувати якась єдність. Трудно теж сподіватися, щоб кожний член етнічної групи віддзеркалював повністю національні риси ... йдеться завжди про риси більшості народу”. І далі: “...національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчуження і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої” [4:28].

Українське радянське мовознавство, як свідчить історія, ніколи не розвивалося як наука, що акцентовано відображає виникнення, розвиток та функціонування самого онтоосу мови, оскільки екстралінгвальні чинники (відсутність національної держави, заборона українського слова) абсолютно не сприяли розвиткові науки, що так чи інакше пов’язана з ментальністю. Більше того, руйнувалися будь-які спроби українських вчених-культурологів висвітлити націологічні проблеми. Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм — концептуальної, структурної, аксіологічної, які засвідчують появу комплексних новітніх напрямів дослідження мови й культури. На сучасному етапі розвитку мовознавства провідне місце належить когнітивній лінгвістиці, що розглядає мову як особливу семіотичну систему, як систему організації та вдосконалення інформації, способів її поєднання у комунікативних процесах. У межах когнітивної лінгвістики лексична структура є результатом взаємодії когніцій людини із семантичними параметрами конкретної мови. Одним із найважливіших понять когнітивної семантики є поняття **концепту**, яке використовують для пояснення одиниць ментальних ресурсів нашої свідомості. Існує декілька кутів зору на те, що саме в мові відповідає концепту. Найбільш обґрунтованим вважаємо уявлення, що концепти мають складну структуру: частина інформації закріплюється в універбах, у словосполученнях, частина — в образах, метафорах, прецедентних текстах, тобто має співвідношення із системою культури.

Національна мова є складною духовною картиною світу: вона не просто копіює світ у національній свідомості, але й створює його. Як сакральне явище мова тримає людину в середовищі уявлень, домислів, здогадів, інтуїтивних спалахів тощо. Тема цієї статті продовжує розпочате нами дослідження вербальних об'єктивацій концептів стихій: води, землі, вогню, повітря. Було вже надруковано декілька статей, в яких розглядалися когнітивні чинники концепту **вода** в українських казках, піснях та думах. Об'єкт цього дослідження — українські замовляння. Вони цікавили багатьох дослідників, але вивчення саме концептуальної системи, фрагментом якої є концепт **вода**, здійснюється вперше.

Замовляння наочно виявляють забезпечення мовою гносеологічної спадкоємності: здобуті знання й досвід зберігаються, передаються наступним поколінням, які відштовхуються від уже відомого. Деякі “постійності в поведінці групи, зв'язаної традиціями і якоюсь сумою знань” [4:32] зберігаються в замовляннях зумисне для майбутнього використання. Першопочатки замовлянь губляться десь у міфологічному процесі духовного життя народу, адже не лише в піснях і казках народ зберігає свої вірування, а й в окремих висловах, коротких замовляннях, прикметах і взагалі в так званих забобонах. Усі ці розрізнені складники одного загального віртуального Всесвіту складають те ціле, яке всіма відчувається й усвідомлюється як набуток предків. Усі ці складники пов'язані міцними узами повір'я, з'єднуються і змішуються, підпорядковуючись грайливій фантазії народу. Часто клятва й замовляння, відокремлені від переказу, розвиваються в цілу легенду або стають звичайним прийомом в епічній розповіді. Зображуючи життя в усіх його проявах, розповідаючи про велике й важливе, що знає народ, народна поезія має предметом свого опису весь світ і все людство.

Уявлення про щось чудесне становить основу замовлянь. До чудесної, чудотворної, рятівної сили зверталися в немочі й у нужді за зціленням. Замовляння є багатокомпонентними одиницями, які реалізують певний концепт шляхом цілого малоформатного тексту. Закладена в українських замовляннях концептуальна інформація тісно пов'язана з культурним досвідом наших пращурів. У замовляннях особистісні знання про дитячі обереги й любовні, а

також такі, що пов'язані зі здоров'ям, з доброю дорогою тощо пов'язуються з тими, що передаються поколіннями під час безпосереднього чуттєвого сприйняття світу. Світ людини, все, що навколо неї, сприймається в замовляннях крізь світ природи, через посередництво якого поновлюється рівновага, яка була порушена переляком, злим духом, чорною хворобою, намовками, пристітом, розлучницею або природними лихами. У замовляннях використовуються сталі фольклорні образи, що сприяє кращому запам'ятовуванню: *синє море, білий камінь, перлиста роса, чорна хмара, помічна вода, бистрі води*. Крок до рівноваги здійснюється намаганням розставити все по своїх місцях (що і де має бути): *риба в морі, дубу полі, а медвідь у лісі* [6:41]; *камінь у морі, звір — у полі, а місяць — на небі* [6:58]; *місяць на небі, камінь у морі, щука у воді* [6:60]; *місяць угорі, камінь на морі, дуб у лісі* [6:56].

Вода в замовляннях досить часто є початком і кінцем усього. Занурення у воду деколи позначає “смерть”, тому зсилають переляк на “бистрі води” [6:25]. Але з іншого боку *вода* тісно пов'язана із символікою хрещення (факт наближення до Бога). Архетип води як лікувальної рятівної сили досить активно лексикалізується в замовляннях. Звертаються по допомогу переважно до “йорданської (орданської) води”: *йорданська вода, очистиь народженого... ординська вода, очищаси луки і береги, ...* [6:49]; *очистиь хрещеного...* [6:29].

Як відомо, знання, що накопичуються людством у процесі пізнавальної діяльності людини, мають яскраво виражену тенденцію до постійного розширення. Мова в такому разі виступає як зберігач різноманітної інформації, життєвого й виробничого досвіду представників певного етносу. У своїй виробничій та господарській діяльності, прагнучи захистити себе, українці просять “*помічної води від лихої біди*”.

Для когнітивних порівнянь, які використовуються в замовляннях, характерна свобода в сполучуваності з предикатами різних значень, що вказують на ті дії, стан та аспекти об'єкта, які стимулювали уподібнення: *Як прибуває вода з усіх країв, нехай так молоко прибуває...* [6:76]; *Як з'єднані вогонь, повітря і вода з землею, так щоб з “єднався чоловік [ім’я] з ... [ім’я] ...* [6:76]; *Як синьому морю підкорений, Так щоб і рабу Божому був підкорений...* [6:58].

Як відомо, лінгвістична традиція завжди визнавала універсальний характер метафори як переосмислення вже відомих фрагментів світу. Тлумачний словник української мови подає метафоричне переосмислення лексеми *болото* як усе те, що характеризується брудом, застоєм. Зрозуміло, що усе погане відсилається “на *очерета*, **на болота**, де *курачий голос не доходить*” [6:20]; “**на болота**, на *сухі лози*, на *гнилі колоди...*” [6:21].

Те місце, куди відсилають усе погане, як уже зазначалось, деколи має лексикалізований образ *болота* чи *очерета*, а в більшості випадків є лише дейктичний натяк — *туди*, а згодом пояснюється, куди саме. У тому страшному місці “*птиці не злітають, скоту не зганяють, сокири не крешуть, собаки не брешуть*” [6:26]; “*сонце не сходить, вітер не віє*” [6:31]; “*людського голосу не чути, злий дух ходить, парубок дров не рубає, дівка коси не чеше*” [6:35]. Традиційне нагромадження ознак того “*туди*” дає змогу яскравіше змалювати картину потойбічного світу з *постійними “не-діями”*. Про те, що ж у тому місці все-таки є чи як його уявляють, свідчать сталі образи: *дикі поля, сухі ліси, чорний ліс, піски, тріски, каміння, креміння, мохи* тощо. Жодної ознаки чогось живого чи рухомого. Якісний аспект аксіологічної пари *добре-погане* має суттєве значення в замовляннях, додаткова характеристика ознак протиставлюваних етичних категорій спрацьовує на їх подальший розподіл. *Добре й погане* визначається через людські емоції, бо об’єктивний світ проектується на суб’єктивний і призводить до певних сенсорних оцінок. *Поганим* у замовляннях є все те, що заважає людському існуванню, що зменшує здатність діяти, що чинить шкоду здоров’ю чи господарству, розбиває сім’ю тощо. Крім реальних фактів існування *поганого*, замовляння орієнтують на запобігання цьому *поганому* в ситуаціях страху перед невідомим (далекою дорогою, від’їздом з дому тощо). Тут допомоги лише “*божожі роси*” [6:45] чи “*джерельної води*” [6:45] замало, поряд з тим, хто вирушає в путь, “*Божжа мати із трьома свічками і трьома янголами...*” [6:42], “*Не сама я йду, Ісус Христос зі мною, а я йду по його сліду*” [6:42], “*Йду я сребристим мостом із Ісусом Христом*” [6:43].

Універб концепту *вода* — *море* в замовляннях, як і в думках, не стає своїм, але воно, на думку українців, може у своїх глибоких водах потопити переляк [6:21] або бородавки [6:51].

У замовляннях про господарську діяльність досить значну роль відіграє ономастичний компонент. Персоніфіковані *вода, земля та колодязь* набувають людських рис і відповідно носять людські імена: *вода Уляна (Оляна), земля Тетяна, колодязь Іван (Яків)*. Зачин такого типу замовлянь завжди є привітанням: “*Добридень тобі, вода Олено!*” [6:87]; “*Здрастуй, водо Уляно, земле Тетяно, колодязь Яків!*” [6:89].

Намагаючися переконати себе у простих рішеннях проблем свого існування, наші пращури використовують семантичний паралелізм: *Водицю з під-гір набирала — всі хвороби виганяла...* [6:19]; *Вода пролилася... у раби Божої кров унялася* [6:54]; *З качки водиця — з Івана лиховиця* [6:25].

Ляки, переляки, злий дух, навій, намовки, чорні хвороби набувають у замовляннях персоніфікованого образу: їх *виганяють* [6:20], *зсипають* [6:21], *знищюжають* [6:25], а також пропонують “*на морі потопати*” [6:21], “*в чорному лісі гуляти*” [6:22], “*на болотах і очеретах розкоші мати*” [6:28], “*на очеретах і болотах лякати*” [6:32], “*піснями пересипати*” [6:34]. Причина появи усього злого невідома, “*чи ти з вітру...*” [6:24], “*чи ти з води*”, “*може, з біди*” [6:27], “*чи ти з грому*”, “*чи ти з диму*” [6:32], “*чи ти з голоду*”, “*чи ти з буйноти*”, “*чи ти з дурноти...*” [6:35], “*З буйного вітру, з сньої хмари, з високої могили, з широкої степової долини...*” [6:37], “*Ти буваєш з вітру, з вогню, з води, з очей...*” [6:37].

У найдавніші часи у праукраїнців склався такий погляд на хвороби, що вони походять від нападу злого духа через послаблення сили вогню життя. Вороги життя і здоров’я людини під різними найменуваннями живуть у темних і брудних місцях (в яругах, болотах, під землею, під піччю тощо). Живучість вірування в магічну силу слова, як зазначає Г.Булашев [7:212], не завжди ознака нерозвиненості, але й суто органічний зв’язок замовлянь із народним світоглядом, а й самі замовляння, як уже було доведено, ввібрали в себе багато християнського елементу і таким чином набули вигляду псевдохристиянського заклинання. Повний синкретизм спостерігається в більшості замовлянь, де *святим хрестом* хворобу гонять в *болота й очерета*. Такі хвороби, як лихоманка, холера й чума мають вигляд певних істот у збережених до цього часу замовляннях: лихоманка уособлюється то в образі Іродової

доньки Трясавиці, то в образі 77 Іродових або зміїних доньок, то в образі 12 красунь, а то й просто персоніфікованою нечистою силою. З усіма цими нещастями бореться водиця з-під гір, досить часто вона у замовляннях має свій усталений епітет — свята.

Слово в замовляннях, за образним висловом О.Потебні, слід вважати не знаком готової думки, а засобом здобувати її з копалень своєї душі й надавати їй вищої ціни. Одухотворивши природу, українці уклали своєрідний кодекс етнокультури, етноморалі, розуміння світу. Цей кодекс є певною мірою культурологічною схованкою, в якій упродовж усіх руйнаційних процесів зберігається народна пам'ять і народний дух.

Таким чином, складники концепту *вода* в українських замовляннях становлять сталі фольклорні образи, когнітивні порівняння, метафори, семантичні паралелі. Зауважимо, що в різних аспектах діяльності праукраїнці використовують різні складники (у господарській діяльності закликають на допомогу “помічну воду”, при сімейних розладах використовують фольклорні стереотипи “бистрі води”, “чорна хмара”, перед розлукою з рідною домівкою просять про допомогу “божу росу”, при хворобі активною рятівною силою виявляється “йорданська вода”). Спільним у текстах замовлянь є відсилення усього лихого на “болота й очерета” (лексикалізований образ потойбічного світу з усілякими не-діями). Ці висновки можна використати при перекладі художніх творів та укладанні словників. А перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні вагомості концептів інших стихій в українському фольклорі як віддзеркаленні лінгвоментальності наших предків.

1. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Львів, 2000.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. — М., 1985.
3. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. — Нью-Йорк — Торонто.
4. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. — Нью-Йорк — Торонто.
5. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. — Львів, 1998.
6. Словесна магія українців. — К., 1998.
7. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993.